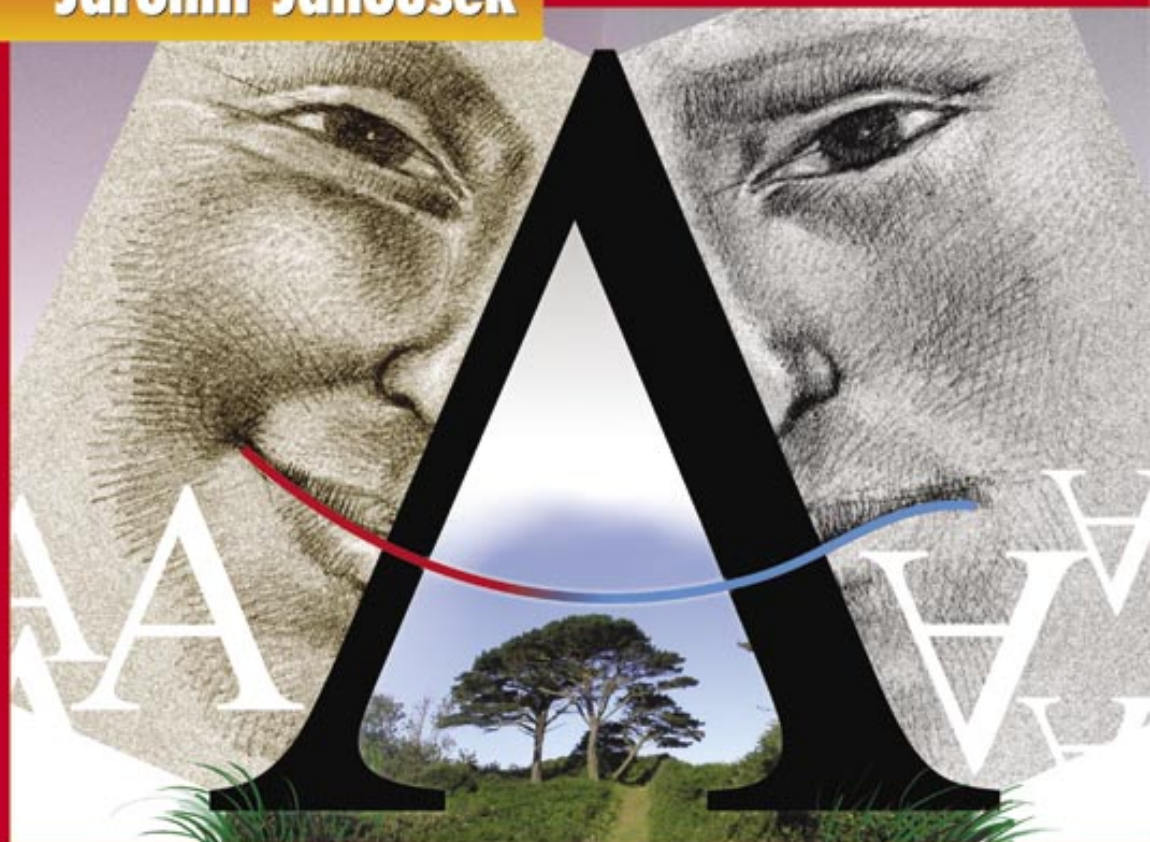

Jaromír Janoušek

VERBÁLNÍ KOMUNIKACE A LIDSKÁ PSYCHIKA

 GRADA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umisťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

prof. PhDr. Jaromír Janoušek, DrSc.

VERBÁLNÍ KOMUNIKACE A LIDSKÁ PSYCHIKA

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 3008. publikaci

Odpovědná redaktorka Jana Henžlíková
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 176
Vydání 1., 2007

Vytiskla tiskárna PB tisk
Prokopská 8, Příbram 6

© Grada Publishing, a.s., 2007
Obrázek na obálce © doc. MUDr. Pavel Žáček, Ph.D.

Recenzoval: PhDr. Ivan Slaměník, CSc.

ISBN 978-80-247-1594-0 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6900-4 (elektronická verze ve formátu)
© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

PŘEDMLUVA	7
1. PROBLÉM SOUVISLOSTI VERBÁLNÍ KOMUNIKACE A LIDSKÉ PSYCHIKY JAKO VYÚSTĚNÍ PROBLÉMU VZTAHU ŘEČI A JAZYKA S LIDSKOU PSYCHIKOU	9
1.1 Vztah jazyka a psychiky podle W. Wundta	9
1.2 Řeč, jazyk a mluva podle F. de Saussura	11
1.3 Co je znak a co je význam	20
1.4 Smysl a denotace	22
1.5 Filozofickovědní zkoumání znaku a významu u E. Husserla	24
1.6 Vztah verbální komunikace a psychiky podle K. Bühlera	32
2. VÝZNAMY V OBSAHOVÉ CHARAKTERISTICE LIDSKÉ PSYCHIKY	39
2.1 Jak vystupují významy v mentální reprezentaci	40
2.2 Jak se projevují významy v prožívání	41
2.3 Významy v regulaci chování a činnosti	42
2.4 „Významovost“ v psychice jako celku	43
2.5 Vztah významu a smyslu ve struktuře vědomí	45
3. VERBÁLNÍ KOMUNIKAČNÍ AKT A JEHO VÝZNAMOVÁ STRUKTURA	49
3.1 Pojetí komunikačního aktu podle A. R. Luriji	52
3.2 Analýza produkce a recepce řeči podle W. Levelta a jeho následovníků	54
3.3 Diskuze o zpětných vazbách	58
4. INTRAPERSONÁLNÍ KOMUNIKACE A VNITŘNÍ ŘEČ	61
4.1 Intrapersonální komunikace	61
4.2 Podoby zmnožování „já“ v intrapersonální komunikaci	62
4.3 Vývoj intrapersonální komunikace v souvislosti s vývojem řeči	65
4.4 Bachtinova teorie zmnožování psychiky v souvislosti s komunikací	66
4.5 Jak specifikovat vnitřní řeč?	67
4.6 Problém geneze intrapersonální komunikace a vnitřní řeči u dítěte	74
4.7 Metakomunikace ve vztahu k vnitřní řeči	78
4.8 Koncepty výkladu chybných řečových úkonů	78
4.9 Experimentální výzkum vnitřní řeči	82
5. INTERPERSONÁLNÍ A SKUPINOVÉ ASPEKTY VZTAHU MEZI VERBÁLNÍ KOMUNIKACÍ A LIDSKOU PSYCHIKOU	89
5.1 Možnosti diferenciací komunikačních aktů	89
5.2 Diferenciací komunikačních aktů podle motivace	91

5.3	Další způsoby diferenciací komunikačních aktů	94
5.4	Klamání a lhaní jako komunikační akty	96
5.5	Rozhovor	100
5.6	Sociální a kulturní zprostředkování souvislosti verbální komunikace a lidské psychiky	104
5.7	Komunikace v malé skupině	106
5.8	Podíl komunikace na tvorbě významu	108
6.	VÝZNAMOVÁ ANALÝZA VERBÁLNÍ KOMUNIKACE JAKO JEDNA Z CEST K POZNÁNÍ LIDSKÉ PSYCHIKY	115
6.1	Možnosti obsahové analýzy	116
6.2	Možnosti interakční analýzy	120
6.3	Možnosti etogenického přístupu	124
6.4	Možnosti analýzy diskurzu	127
6.5	Možnosti komplexní významové analýzy	129
6.6	Využití průběhu verbální komunikace pro její významovou analýzu	132
6.7	Metakomunikace a její využití pro významovou analýzu	138
	ZÁVĚR	143
	SUMMARY	149
	Verbal communication and human mind	149
	LITERATURA	155
	REJSTŘÍK VĚCNÝ	163
	REJSTŘÍK JMENNÝ	167

PŘEDMLUVA

V předložené monografii se zabývám psychologickou problematikou komunikace. Tato problematika je trvalou součástí mé vědeckovýzkumné činnosti od poloviny šedesátých let minulého století. Tuto činnost lze časově i obsahově rozdělit do tří období.

První období je souhrnně vyjádřeno v publikaci „Sociální komunikace“ z roku 1968. Je to období snahy o celkové obsáhnutí sociálně-psychologických problémů komunikace, jak je v té době přinášela světová věda, a o jejich uvádění do psychologie a dalších vědních oborů u nás. Druhé období představuje v souhrnné podobě publikace „Společná činnost a komunikace“ z roku 1984. V tomto období jsem provedl řadu experimentálních výzkumů zaměřených zejména na komunikaci při řešení problémů v malé skupině.

Třetí období je nejdelší, mimo jiné proto, že mé vědeckovýzkumné sledování problematiky komunikace, i když jsem je nepřerušil, rozsahem ustupovalo práci na jiných otázkách. Proto publikace „Verbální komunikace a lidská psychika“, kterou nyní předkládám a která obsahuje výsledky mé práce z tohoto období, je do jisté míry návratem k vlastním pracovním východiskům i ke kořenům této problematiky samotné. Zároveň je ovšem pokusem dosavadní vlastní psychologickou analýzu komunikace prohloubit, a to ve dvou směrech. Jednak výraznějším zaměřením na problematiku jazyka, jednak detailnější analýzou vnitřní souvislosti mezi verbální komunikací a lidskou psychikou jak po procesuální, tak po strukturální stránce.

Rád bych při této příležitosti s vděčností vzpomněl na svého školitele Alexandra Romanoviče Luriju. Kromě svých objevných výzkumů, týkajících se psychologie a neuropsychologie řeči a jazyka, mě seznámil také s epochálním dílem Lva Semjonoviče Vygotského, na jehož znovuobjevování v polovině padesátých let v tehdejší sovětské a světové psychologii měl obrovskou zásluhu. Dále bych tu rád s velkými díky vzpomenu inspirujícího prostředí Centra pro vyšší studia v behaviorálních vědách ve Stanfordu v Kalifornii, kde jsem měl příležitost působit v letech 1990–1991. Umožnilo mi mimo jiné blízké seznámení s americkými výzkumy psychologických problémů komunikace v té době a napsání některých analýz v této práci obsažených.

Za možnost vydat tuto monografii velmi děkuji nakladatelství Grada a za velké pochopení v této souvislosti paní redaktorce Mgr. Gabriele Plickové. Za velmi cenné připomínky k textu jsem hluboce vděčen prof. PhDr. Janu Kořenskému, DrSc., a PhDr. Ivanu Slaměnikovi, CSc. Za technickou přípravu tabulek a obrázků patří můj dík Ing. Rudolfu Vyskočilovi a Ing. Miloši Novákovi. Monografii věnuji své ženě Marii, bez jejíhož povzbuzování a trpělivosti se mnou by tato publikace asi nevznikla.

Jaromír Janoušek

1. PROBLÉM SOUVISLOSTI VERBÁLNÍ KOMUNIKACE A LIDSKÉ PSYCHIKY JAKO VYÚSTĚNÍ PROBLÉMU VZTAHU ŘEČI A JAZYKA S LIDSKOU PSYCHIKOU

Problém souvislosti mezi verbální komunikací a lidskou psychikou navazuje na starší problém souvislosti lidské psychiky s řečí, jazykem, znakem a významem. Tato návaznost je obsahová i odpovídající faktickému historickému vývoji příslušných představ a poznatků. Zřetelně tato návaznost vystupuje zejména v období, které bezprostředně jasné expozici našeho problému předchází. Na výklad tohoto období se omezíme, i když v některých poznámkách si všimneme i názorů starších.

Toto období lze do jisté míry diferencovat podle oborů, které jsou s psychologií v našem problému těsně spjaty. Jde o období vzniku moderní lingvistiky (spojeného s přisouzením prvotnosti mluvenému jazyku vzhledem k jazyku psanému, srv. Lyons, 1992, s. 38) na jedné straně, a o období vzniku systematického filozoficko-vědního zkoumání znaku a významu na straně druhé. Obojí se zčásti prolínalo mezi sebou i se vznikem a vývojem psychologie jako vědy.

1.1 VZTAH JAZYKA A PSYCHIKY PODLE W. WUNDTA

Jako klíčový problém pojímal vztah jazyka a psychiky jeden ze zakladatelů vědecké psychologie W. Wundt (1832–1920). Jazyk podle něho vedle mýtů a mravů či zvyklostí zakládá realitu skupinové psychiky, Wundtem nazývané duše národa (Volksseele) (Wundt, 1911, s. 13). Realita duše národa je stejně původní jako realita individuální duše. Duši přitom rozumí celkový obsah duševních zkušeností. Jazyk stejně jako mýty a mravy či zvyklosti překračuje rozsah individuálního vědomí a jeho schopnosti. Zároveň je stejně jako mýty a mravy určitým prodloužením konkrétní individuální psychické funkce v nových podmínkách. Jazyk představuje v tomto směru obecnou formu představ a zákonitostí jejich spojení v národním duchu (Volksgeist). Mýtus vyjadřuje citovou a pudovou podmíněnost obsahu představ. Mravy či zvyklosti vyjadřují volní směřování vyplývající z představ a citů. Jazyk, mýtus a mravy se prolínají, jazyk nezůstává pouhým pomocným prostředkem, ale rovněž se podílí na obsahu psychiky. Jazyk, mýty a mravy jsou možné jen ve společenství (Gemeinschaft). Pro náš problém je důležité, že tuto společenskost jazyka konkretizuje W. Wundt dvojím způsobem. Jednak jazyk dává duchovnímu obsahu vnější formu, díky níž se teprve tento obsah může stát společným. W. Wundt poukazuje na to, že na takovém fyzickém zprostředkování závisí náš duševní život (Wundt, 1911, s. 64). Za druhé, ja-

zyk souvisí se vzájemným duševním působením jedinců. Jevy jazyka je třeba pochopit jako výtvar souhrnného ducha. Vzájemné duševní působení vytváří podmínky pro společné představy, city a vůli ve skupinové psychice. Implicitně, i když o ní výslovně nemluví, je tak ve Wundtově pojetí vztahu mezi jazykem a psychikou obsažena i vzájemná komunikace.

V popředí Wundtova zájmu je především geneze a vývojové zákonitosti vztahu jazyka a psychiky. To je obsahem prvního dvoudílného svazku jeho monumentální desetisvazkové „Psychologie národů“, „Völkerpsychologie“ (Wundt, 1912, 1. svazek, 1. a 2. díl). Jazyk vznikl podle něho z jednodušších forem výrazových pohybů vyjadřujících afekty, zejména gest. Bezprostředně předcházejícím bylo podle něho zvukové gesto (Lautgebärde). Jde o pohyb artikulačních orgánů, který spolu s vyjádřením citů zobrazuje děj, který vedl k vyvolání citu. Dalším krokem je vznik hlasových metafor, kde změna zvuku koreluje se změnou citového tónu. Jako příklady uvádí hláskové rozlišení pro označení otce a matky ve starých jazycích (pro otce p, t, pro matku m, a), dále rozlišení vzdálenosti předmětů silou pronášeného zvuku, a zvýšení výšky, případně prohloubení hloubky zvuku pro vyjádření intenzity činnosti. To se podle něho uchovává v některých jazycích prvobytných společností. Projevuje se to však třeba i při vyprávění pohádek – hluboký drsný hlas pro obra, vysoký jemný hlas pro vílu a podobně. Teprve v rozvinuté zvukové řeči jsou výrazy pro velikost a vzdálenost zvukově neutrální.

Obdobné rysy s předpokládaným jazykem gest jako předchůdcem zvukové řeči hledá W. Wundt v posunkovém jazyce hluchoněmých, dokud nebyl překryt formami vytvořenými analogicky se zvukovým jazykem. Patří sem podle něho gesta ukazovací, gesta zobrazovací i gesta symbolická. Například symbolické gesto pro mluvení pravdy je přímý pohyb prstu od úst, mluvení nepravdy šikmý pohyb prstů od úst do stran a podobně.

I v tomto vývojovém pohledu je u Wundta obsažena implicitně komunikace. Na úrovni gest je to proces, kde cit jednoho člověka vyjádřený gesty vyvolává v druhém odpovídající představu a city, a ty vedou u něho zase k odpovídajícím pohybům. U rozvinuté hlasové řeči je to potom výměna myšlenek pomocí jazyka při společném styku. Tyto souvislosti jsou u Wundta ovšem jen naznačeny. K některým jeho dílčím tezím se ještě vrátíme později.

Vztah k našemu problému má také Wundtovo pojetí vnitřní jazykové formy (innere Sprachform) (Wundt, 1912, 2. díl, s. 439). Navazuje na W. von Humboldta (1767–1835), který tento koncept zavedl a zahrnoval do něho intelektuální stránku řečové činnosti, výraz zákonů nazírání, myšlení a cítění, a projev individuálního ducha národů. W. Wundt považuje za potřebné osvobodit tento koncept od pojmu ideálnosti formy a chápe jej jako souhrn faktických psychologických vlastností a vztahů, které vyvolávají určitou jazykovou formu vnější. Konkrétně podle něho jde o jazykové myšlení z hlediska souvislostí, směru a obsahu. (Více o tom ve čtvrté kapitole naší práce.)

1.2 ŘEČ, JAZYK A MLUVA PODLE F. DE SAUSSURA

Klasický výklad nacházíme u F. de Saussura (de Saussure, 1978, český překlad 1989; dále uvádíme jako f. a č.). F. de Saussure (1857–1913) rozlišuje dokonce tři fenomény – řeč (*le langage*), jazyk (*la langue*) a mluvu (*la parole*). Řeč v jeho pojetí je dvěma dalším fenoménům nadřazena, zahrnuje jak jazyk, tak mluvu. Sama však není de Saussurem přímo definována, je vymezována souvislostí zvuku a myšlenky, má stránku individuální i sociální, v nevydaných poznámkách ji podle překladatele F. Čermáka de Saussure redukuje na takové duality jako je právě vztah mezi jazykem a mluvou, a dále vztahy mezi označujícím a označovaným, jedincem a sociální masou, zvukem a artikulací i jazykem mluveným a psaným (de Saussure, 1978, f. s. 25, č. s. 45).

Mluva (*la parole*) je podle de Saussura individuálním aktem vůle a inteligence. Je vhodné v ní rozlišovat kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření vlastní myšlenky, a psychofyzilogický mechanismus, jenž mu umožňuje tyto kombinace navenek vyjádřit. Je to psychická část řeči, je vždy individuální a je pod kontrolou jedince (de Saussure, 1978, f. s. 30, č. s. 50).

Jazyk (*la langue*) je sociální částí řeči, vnější vůči jedinci, jenž ho sám o sobě nemůže vytvářet ani modifikovat. Zatímco řeč je různorodá, jazyk je stejnorodý. Neshoduje se s řečí, jejíž je pouze určitou, třebaže nejdůležitější součástí. Jazyk je řeč minus mluva. Je společenským produktem schopnosti řeči a souborem nutných konvencí, přijatých společenstvím proto, aby se užití této schopnosti jedinci umožnilo (de Saussure, 1978, f. s. 25, č. s. 46). Existuje jen díky určité předchozí úmluvě mezi členy společenství. Je to zásobárna, kterou praxí své mluvy členové téhož společenství naplňují, je to gramatický systém, který existuje v mozcích souboru jedinců. Je to norma všech ostatních manifestací řeči. Jeho sociální povaha je jedním z jeho vnitřních rysů. K tomu, aby byl jazyk jazykem, je třeba masy mluvčích (de Saussure, 1978, f. s. 112, č. s. 106). Nejde však o prostou konvenci, obměnitelnou podle libovůle zainteresovaných osob. Brání v tom působení času, které se kombinuje s působením sociální síly. Jazyk tedy nemá volnost, neboť čas umožňuje sociálním silám, jež na něj působí, aby projevíly svůj účinek. Kontinuita tuto volnost ruší a implikuje nutně změnu, i když nikdy ne náhlou a všeobecnou.

E. Koerner podle překladatele F. Čermáka sumarizoval de Saussurovo pojetí řeči, jazyka a mluvy takto:

- Schopnost řeči jako předpoklad existence jazyka a tvorby mluvy, ležící mimo oblast vlastní lingvistiky.
- Mluvní akt, mluva, *parole*, jako individuální realizace jazyka a zdroj jazykové inovace.
- Jazyk, *langue*, jako sociální konvence vytvářející systém znaků, který umožňuje kódování a dekodování mluvy.
- Řeč, *langage*, jako úhrn jazykových výrazů zkoumajícímu přímo nedostupný (de Saussure, 1978, č. s. 106).

Toto rozlišení lze přijmout. Jen bychom akcentovali v souhlase s de Saussurem, že řeč (*le langage*) zahrnuje jak jazyk, tak mluvu, což je výhodné při překládání němec-

kého die Sprache, která je obvykle pojímána rovněž jako zahrnující obojí, na rozdíl od mluvy (la parole) – v němčině die Rede. Částečně odlišné je to v angličtině, kde vedle termínu language zpravidla pro jazyk a jen výjimečně pro řeč je termín speech pro řeč a mluvu, a jen výjimečně pro jazyk. Do překladatelských jemností však nemůžeme vstupovat. Dále rovněž v souhlasu s de Saussurem bychom akcentovali pojetí jazyka (la langue) jednak jako faktoru spojujícího určitou etnickou skupinu, jednak jako obecného systému.

Vraťme se však k de Saussurovi. Studium řeči se tedy podle něho skládá ze dvou částí: první, jež je základní, má za svůj předmět jazyk, který je svou podstatou společenský a na jedinci nezávislý. Druhá, jež je druhotná, má za svůj předmět individuální část řeči, tj. mluvu včetně fonace (de Saussure, 1978, f. s. 37, č. s. 54). Proto také je předmětem de Saussurova výkladu fakticky dvojice fenoménů, jednak jazyk, jednak mluva. Navazuje v tom na Humboldtovo rozlišení ergon a energie. F. de Saussure uplatňuje při jejich výkladu výrazně psychologický zřetel, i když ne všude konzistentně. De Saussurův výklad byl a je předmětem různých interpretací a kritických komentářů (srv. poznámky T. de Maura, in: de Saussure, 1978, f. s. 405, 1989, č. s. 347). Těmito různými interpretacemi a komentáři, vzniklými zčásti proto, že de Saussurovo dílo bylo uveřejněno až posmrtně podle poznámek jeho žáků, se zde nemůžeme zabývat. Podáváme základní obrysy de Saussurova výkladu tak, jak odpovídají podle našeho názoru publikovanému textu jeho díla a jak souvisejí s naším problémem.

Mluva je přímo charakterizována jako psychická část řeči. Po volní stránce je pod kontrolou jedince. F. de Saussure hovoří zejména o psychofyzilogických mechanismech umožňujících s pomocí kódu jazyka vyjádřit vlastní myšlenku navenek (de Saussure, 1978, f. s. 30, č. s. 50). Jinde mluví o psychofyzickém studiu řeči (de Saussure, 1978, f. s. 37, č. s. 54).

I u jazyka jako sociálního produktu je zdůrazňována jeho psychická stránka a jeho psychické zkoumání (de Saussure, 1978, f. s. 37, č. s. 54). Jazyk není funkcí mluvčího. Je to produkt, který jedinec registruje pasivně, produkt, který nikdy nepředpokládá předchozí záměr (de Saussure, 1978, f. s. 30, č. s. 50). Jinde F. de Saussure říká, že jazyk se vždy jeví jako dědictví předchozího období (de Saussure, 1978, f. s. 105, č. s. 101). Pokud jde o podíl jedinců na něm, ti jej reprodukují a naplňují a sami musejí projít učením, aby poznali jeho funkci (de Saussure, 1978, f. s. 31, č. s. 51).

Psychologický charakter jazyka je spojen u F. de Saussura s charakterem jazyka jako znakového systému vyjadřujícího ideje. Není jediným znakovým systémem, je srovnatelný s písmem, gesty hluchoněmých, symbolickými rituály, zdvořilostními formami, vojenskými signály a podobně. Je však z těchto systémů nejdůležitější. Podle F. de Saussura si lze představit vědu, která studuje život znaků v životě společnosti. Tvořila by část sociální psychologie, a v důsledku toho i část obecné psychologie. Vědu o životě znaků nazývá sémiologií. Lingvistika je pouze částí této obecné vědy. Na psychologovi je, aby určil přesné místo sémiologie. Úkolem lingvisty je definovat to, co tvoří z jazyka v souboru sémiologických faktů zvláštní systém (de Saussure, 1978, f. s. 33, č. s. 52).

Psychologický zřetel vystupuje u F. de Saussura i v konkrétní analýze znakové funkce. Jazykový znak nesjednocuje věc a jméno, ale pojem, případně smysl (F. de Saussure zde pojem, smysl a význam nerozlišuje) a akustický obraz. Akustický obraz není materiálním znakem, něčím fyzickým, ale psychickým otiskem tohoto zvuku,

reprezentací, o které nám poskytují svědectví naše smysly. Obě uvedené části znaku jsou tedy ve stejné míře psychické povahy. Zároveň nejsou abstraktní. Jsou realitami, které mají své sídlo v mozku (de Saussure, 1978, f. s. 32, č. s. 51).

Psychickou povahu akustických obrazů F. de Saussure zajímavě srovnává s pozorováním vlastní řeči. Můžeme podle něho mluvit sami se sebou nebo si v duchu přeříkávat veršovaný úryvek bez pohybu rtů či jazyka. Protože slova jazyka jsou pro nás akustickými obrazy, nelze ve výkladu hovořit o „fonémech“, z nichž jsou složena. Tomuto nedorozumění se můžeme vyhnout, budeme-li mluvit o zvucích a slabikách slova, a budeme-li si pamatovat, že jde přitom o akustický obraz (de Saussure, 1978, f. s. 98, č. s. 96). K tomuto de Saussurovu názoru, spojujícímu vnitřní řeč s akustickými obrazy slov, se vrátíme později v souvislosti s naším výkladem vnitřní řeči. Termín „vnitřní řeč“ F. de Saussure nepoužívá. Termín „parole intérieure“ lze však nalézt u V. Eggera. O jeho práci „La parole intérieure: Essai de psychologie descriptive“, Paris, Alcan 1904, se zmiňuje G. Lukatela et al. (2004).

F. de Saussure dále navrhuje zachovat slovo znak (signe) a nahradit pojem termínem označované (signifié) a akustický obraz termínem označující (signifiant). S takto vymezeným znakem jsou spojeny dvě základní vlastnosti: arbitrárnost znaku a lineární povaha označujícího (de Saussure, 1978, f. s. 100, č. s. 98). Pokud jde o arbitrárnost, neznamena to, že označující závisí na svobodné volbě mluvčího (není v moci jedince měnit znak, který je určitou jazykovou skupinou stanoven), ale vyjadřuje to, že označující je ve vztahu k označujícímu nemotivované, tj. arbitrární ve vztahu k označovanému, s nímž nemá v realitě žádnou přirozenou vazbu.

Od znaku odlišuje symbol, jehož povaha není zcela arbitrární, je v něm zbytek přirozeného svazku mezi označujícím a označovaným. Například symbol spravedlnosti, váhy, by nebylo možné nahradit libovolným jiným symbolem, třeba vozem. Prvky symboličnosti obsažené v onomatopoeích a zvoláních (bimbam, tiktak, k čertu, mordyjé) jsou až druhotné a sama slova tohoto druhu nejsou početná. Nenarušují proto podle de Saussura základní tezi o arbitrárnosti jazykového znaku.

Pokud jde o lineární povahu označujícího, je dána tím, že označující je svou povahou auditivní a probíhá pouze v čase. Odtud plynou dvě charakteristiky, a to že představuje určitý rozsah, a že tento rozsah je měřitelný v jedné dimenzi, linii. Závisí na tom veškerý mechanismus jazyka.

F. de Saussure jde v rozboru znakové funkce ještě hlouběji. Toto prohloubení je spjato s rozlišením současnosti a následnosti, synchronie a diachronie, a s rozlišením odpovídajících hledisek, synchronního a diachronního (de Saussure, 1978, f. s. 115, č. s. 108). V souvislosti s tím rozlišuje také dvojí lingvistiku, synchronní a diachronní. Synchronie zná jen jedinou perspektivu, perspektivu mluvčích, a její metoda sestává z toho, že získává svědectví od nich. Pro mluvčího následnost v čase neexistuje. Stojí před současným stavem jazyka. Pro masu mluvčích je synchronní aspekt jedinou realitou. Diachronie musí naopak rozlišovat dvojí perspektivu, perspektivu prospektivní, sledující průběh času, a retrospektivní, která se v něm vrací zpátky. Předmětem synchronního studia je tedy soubor faktů, odpovídajících danému jazyku. U diachronního přístupu studované termíny nepatří naopak nutně k jedinému jazyku (de Saussure, 1978, f. s. 129, č. s. 118).

Na druhé straně však vše, co je v jazyce diachronní, je diachronní jen skrze mluvu. Právě v mluvě se nalézá zárodek všech změn. S každou změnou napřed začíná jistě

množství jedinců, než se změna dostane do obecného úzu. Všechny inovace mluvy nemají však stejný úspěch. V historii každé inovace vždy nacházíme dva rozdílné momenty: moment jejího objevení se u jednotlivých mluvčích, a moment, kdy se stává faktem jazyka, vnějškově totožná, avšak přijímaná společenstvím (de Saussure, 1978, f. s. 139, č. s. 125). K tomuto de Saussurově názoru se vrátíme v souvislosti s naším výkladem tvořivosti verbální komunikace.

Psychologický zřetel, tentokrát sociálně-psychologický, vstupuje přímo do de Saussurova vymezení synchronní a diachronní lingvistiky. Synchronní lingvistika se podle něho bude zabývat logickými a psychologickými vztahy, které spojují koexistující termíny dohromady a vytvářejí systém, a bude se jimi zabývat tak, jak je vnímá samo kolektivní vědomí. Diachronní lingvistika bude naopak studovat vztahy spojující termíny následně a týmž kolektivním vědomím nevnímané, které se navzájem nahrazují, aniž přitom mezi sebou vytvářejí systém. K de Saussurově pojetí úlohy kolektivního vědomí se vrátíme v souvislosti s naším výkladem sociálního faktoru ve verbální komunikaci.

U de Saussura se setkáváme s rozlišením pojmu, jazykové entity, identity, jazykové jednotky a významu či smyslu (tyto dvě poslední kategorie nerozlišuje, pojem od nich odlišuje jen někde). Rozlišení není všude důsledné. Zhruba možno říci, že pro de Saussura pojmy jako „dům“, „bílý“ atd. patří samy o sobě do psychologie. Jazykovými entitami se stávají až asociací s akustickými obrazy. Jazyková entita existuje jen díky asociaci označujícího a označovaného. Podržíme-li z těchto prvků jen jeden, entita mizí a namísto konkrétního předmětu máme před sebou již jen čistou abstrakci. Jazyková entita není plně určena, není-li delimitována, oddělena od všeho, co ji ve fónickém řetězu obklopuje. Jednotka je zvukový úsek, který je – vyjma toho, co předchází a co v mluvním řetězu následuje – označujícím určitého pojmu. Problém identit zčásti splývá s problémem entit a jednotek. Zároveň však v sémiologických systémech jako je jazyk, kde se prvky podle určitých pravidel udržují navzájem v rovnováze, pojem identity splývá s pojmem hodnoty a naopak. Proto tedy pojem hodnoty pokrývá konec konců pojem jednotky, konkrétní entity i reality (de Saussure, 1978, f. s. 154, č. s. 137).

Pojem hodnoty má ve srovnání s ostatními uvedenými kategoriemi v de Saussurově pojetí systému jazyka do jisté míry centrální místo. Jazyk je podle něho systém čistých hodnot, jenž není určován ničím jiným než okamžitým stavem svých termínů (de Saussure, 1978, f. s. 116, č. s. 109). Stejně jako v politické ekonomii, tak i v lingvistice hodnota představuje systém ekvivalence mezi věcmi různých řádů: v politické ekonomii mezi prací a mzdou, v lingvistice mezi označovaným a označujícím. Ke stanovení hodnot je nutné společenství, a jejich existence je dána jedině územ a všeobecným konsenzem. Hodnoty jsou utvářeny: 1) z nepodobné věci, kterou lze zaměnit za tu, jejíž hodnotu určujeme, a 2) z podobných věcí, které lze srovnat s tou, o jejíž hodnotu jde. F. de Saussure zde uvádí příklad z ekonomie: v prvním případě lze vyměnit pětifrankovou minci za určité množství chleba, v druhém případě ji lze srovnat s jedním frankem. Stejně tak i slovo lze zaměnit za cosi nepodobného, za ideu. Navíc je lze srovnávat s něčím, co má stejnou povahu, to je s jiným slovem. Hodnotu slova tedy ještě neurčíme prohlášením, že je lze zaměnit za ten a ten pojem, tj. že má ten a ten význam. Je třeba je také srovnat s podobnými hodnotami, s jinými slovy, která stojí k němu v protikladu. Jeho obsah je skutečně určen až souběhem všeho, co exis-

tuje vně něho. Jelikož je součástí systému, je obdařeno nejen významem, ale také a především hodnotou, a to je už něco jiného. Například francouzské slovo „mouton“, „ovce“, může mít stejný význam jako anglické slovo „sheep“, ne však stejnou hodnotu. To z více důvodů, především však proto, že když Angličané mluví o kusu takového masa, které je již upravené a podává se na stůl, říkají „mutton“, „skopové“, a nikoli „sheep“, „ovce“. Rozdíl v hodnotě mezi slovem „sheep“ a „mouton“ tkví v tom, že anglické slovo má vedle sebe ještě termín další, francouzské slovo však nikoliv.

Z hlediska našeho problému je zvláště důležité srovnání hodnoty s významem. Hodnota je nesporně prvkem významu, zároveň je tu rozdíl. Jestliže hodnota je spjata se systémem jazyka, „význam“ je u F. de Saussura podle A. Burgera ekvivalentem fonace, což znamená, že je realizací označovaného, jež se uskutečňuje na úrovni mluvy, provedení (de Saussure, 1978, f. s. 465, č. s. 411, poznámka de Maura). Zároveň F. de Saussure zřetel k významu uplatňuje i širě, když hovoří o tom, že synchronní se skládá z úhrnu významových rozdílů. To, čím se synchronní lingvistika zabývá, je souhrou významových rozdílů. Mluvit o věcech synchronních a věcech významových je totéž (de Saussure, 1978, č. s. 165, pozn. překladatele F. Čermáka). Zde se zřejmě u F. de Saussura význam sblíží s hodnotou. Podle R. Godela (de Saussure, 1978, f. s. 465, č. s. 411, poznámka de Maura) můžeme přiznat hodnotu každému z těch prvků, které patří do systému určitého jazyka, včetně fonémů, přízvuku atd. Naproti tomu význam je především vlastností výpovědi. Nevyplývá výlučně z hodnot užitých ke složení sdělení, tj. z označovaného věty. T. de Mauro v poznámce (de Saussure, 1978, f. s. 465, č. s. 411) uvádí, že slabiky jsou pro F. de Saussura fonologickou realitou, ne jazykem, nýbrž mluvou. Není proto podle něho náhodou, že F. de Saussure mluví o „výnamech“ spíše se zřetelem ke „slabikám“ než „pojům“. Význam závisí i na situaci, vztazích, mluvčích a jejich společném zaměření. Podle A. Burgera a L. Prieta (de Saussure, 1978, prý přijatý výklad) označované (signifié) je abstraktní třídou významů, jež se nacházejí v jazyku, zatímco smysl (sens) či význam (signification) je konkrétním použitím označovaného zvláštním společenským vztahem, nastoleným sémickým aktem. Zde se tedy rozlišuje význam jako označované a jako konkrétní použití označovaného. Připomeňme posléze poznámku A. Sechehaye, že význam a smysl jsou synonymní a vztahy zdá se, že vytvářejí hodnotu. Podle Ch. Ballyho de Saussure vlastně význam nikdy nedefinoval (de Saussure, 1978, č. s. 144, pozn. překladatele F. Čermáka).

Určitou de Saussurovu psychologickou sumaci těchto vztahů lze vidět v tezi, že charakteristickou úlohou řeči (ne tedy pouze mluvy, ale zřejmě i jazyka) se zřetelem k myšlence není vytvářet materiální fónický prostředek k vyjadřování idejí, ale sloužit jako prostředník mezi myšlenkou a zvukem, a to za podmínek, za kterých jejich spojení nutně vyústí ve vzájemnou delimitaci jednotek. Myšlenka, jež je svou podstatou chaotická, je v procesu své dekompozice přinucena se zpřesnit. Nejde tudíž ani o materializaci myšlenek, ani o spiritualizaci zvuků, ale o onen poněkud záhadný fakt, že „myšlenka – zvuk“ implikuje členění, a že jazyk propracovává své jednotky tím, jak se konstituuje mezi dvěma amorfními masami (zřejmě myšlenkovou a zvukovou) (de Saussure, 1978, f. s. 156, č. s. 140). V ne příliš jasném Saussurově vymezení hodnoty a významu případně smyslu tak probleskuje polarizace mezi tou složkou významu (hodnota?), která je vázána na systém jazyka, a tou složkou významu, která je vázána na používání v mluvě a myšlení.

Strukturu jazyka konkretizuje F. de Saussure svým pojetím syntagmatických a asociativních vztahů. I zde je bohatá psychologická problematika. Syntagmatický vztah je vztah *in praesentia*, spočívá na dvou či více termínech, které jsou v určité faktické řadě přítomny současně. V syntagmatu nabývá termín svou hodnotu jen proto, že stojí v protikladu k tomu, co předchází nebo co následuje, nebo k obojímu. Pojem syntagmatu se nevztahuje jen na slova, ale i skupiny slov, komplexní jednotky všech dimenzí a každého rozsahu (slova složená, odvozená, větné členy, celé věty). Nestačí uvažovat vztah, který různé části syntagmatu mezi sebou sjednocuje (např. francouzské „contre“, „proti“ a „tous“, „všichni“ do „contre tous“, „proti všem“, nebo „contre“ a „maître“, „mistr“ do „contremaître“, „dílenský mistr“), je třeba brát v úvahu i to, co váže celek k jeho součástí (např. „contre tous“ na jedné straně v protikladu ke „contre“ a na druhé straně k „tous“, či „contremaître“ v protikladu ke „contre“ a „maître“) (de Saussure, 1978, f. s. 172, č. s. 152). Syntagmata F. de Saussure zřejmě vztahuje nejen k jazyku, ale i k mluvě. V řetězu mluvy se podle něho prvky řadí jedny za druhé (de Saussure, 1978, f. s. 170, č. s. 150), mluvíme výlučně v syntagmatech (de Saussure, 1978, č. s. 153, pozn. překladatele F. Čermáka). F. de Saussure hovoří o syntagmatické solidaritě, podle níž téměř všechny jednotky jazyka závisejí buď na tom, co je v mluvním řetězu obklopuje, nebo na po sobě jdoucích částech, jimiž jsou samy skládány (de Saussure, 1978, f. s. 176, č. s. 156). Solidaritu chápe zároveň širě, jazyk je podle něho systém, jehož všechny termíny jsou vzájemně solidární, a kde hodnota jednoho vyplývá jen ze současné přítomnosti druhých. Například jednotka jako francouzské slovo „désireux“, „žálostivý“, „toužící“, se rozkládá ve dvě nižší jednotky „désir“ a „eux“. Je to produkt dvou solidárních prvků, které nabývají svou hodnotu jen díky svému vzájemnému působení ve vyšší jednotce „désir x eux“ (de Saussure, 1978, f. s. 176, č. s. 156).

Asociativní vztah naopak sjednocuje ve virtuální mnémonickou řadu termíny *in absentia*. Slova, jež mají něco společného, vně promluvy v paměti navzájem asociují a vytvářejí se tak skupiny, v nichž vládnou značně různé vztahy. Například francouzské slovo „enseignement“ „vyučování“ nevědomky vyvolává v mysli mnoho dalších slov („enseigner“, „učit“, „renseigner“, „informovat“, nebo „armement“, „zbrojení“, „changement“, „změna“, nebo „éducation“, „vzdělání“, „apprentissage“, „vyučení“), která mají po té či oné stránce něco společného (de Saussure, 1978, f. s. 171, č. s. 151). Skupiny vytvářené mentální asociací se neomezují jen na to, že sbližují ty termíny, které vykazují něco společného, mysl vnímá i povahu vztahů, které je v každém jednotlivém případě vážou k sobě, a vytváří tak i stejné množství asociací, kolik je různých vztahů. Jakékoliv slovo vždy dokáže evokovat vše, co se s ním může tím či oním způsobem asociovat (de Saussure, 1978, f. s. 174, č. s. 154). Zatímco syntagma vyvolává okamžitě představu pořadí a určitého počtu prvků, termíny asociativní čeledi nevystupují ani v určitém množství, ani v určeném pořadí. F. de Saussure to upřesňuje tak, že syntagmaticky jde o kontext toho, co předchází a co následuje, kdežto asociativně jde o současnost (*simultanéité*) v důsledku svazku s vědomím, nikoliv s prostorem. Nemůžeme dopředu říci, jak velké množství slov se nám paměti připomene, ani v jakém pořadí se objeví. Daný termín je jako střed konstelace, to je jako bod, v němž se sbíhají jiné koordinované termíny, jejichž celkové množství je neurčité. F. de Saussure u asociací mluví o zásobnících, případně pokladnicích asociativních jednotek i skupin či čeledí.

Ze dvou charakteristik asociativní řady, tj. neurčitého pořádku a nevymezeného počtu, lze však podle něho ověřit jen první, druhá může chybět.

F. de Saussure demonstruje současné fungování syntagmatických a asociativních seskupení na tomto příkladu: syntagma „défaire“, „rozdělat“ představuje mluvní řetězec. Zároveň však, ale na jiné ose, existuje v podvědomí jedna či více asociativních řad obsahujících jednotky, které s tímto syntagmatem mají společný prvek. Například:

défaire	
décoller	faire
déplacer	refaire
découdre	contrefaire atd.

Podle de Saussura „défaire“ je syntagma jen do té míry, do jaké lze kolem něho tušit v ovzduší další formy „dé“ a „faire“. Pokud by tyto ostatní formy zmizely, byla by to jen jednoduchá jednotka a její obě části by potom už nestály ve vzájemném protikladu. Naše paměť uchovává v zásobě všechny typy více či méně složitých syntagmat bez ohledu na to, jakého druhu či rozsahu jsou. (To není příliš jasné.) V okamžiku jejich užití svou volbu provádíme tak, že necháme působit tyto asociativní skupiny.

F. de Saussure uvádí následující příklad: Řekne-li Francouz „marchons!“; „pojdme!“; má nevědomky na mysli různé asociativní skupiny, v jejichž průsečíku se nachází syntagma „marchons!“ To na jedné straně figuruje v řadě „marché!“; „marchez!“; „jdi!“; „jděte!“ a danou volbu tu určuje právě protiklad „marchons!“ a druhých tvarů. Na druhé straně evokuje syntagma „marchons!“ řadu „montons!“; „mangeons!“; „vylezme!“; „jezme!“ atd., z jejíhož středu je vybíráno stejným postupem. U každé řady přitom víme, co je třeba variovat k dosažení diferenciaci, jež se na žádoucí jednotku bude hodit. Nestačí tedy podle F. de Saussura prohlásit, postavíme-li se na pozitivní stanovisko, že volíme tvar „marchons!“ proto, že znamená to, co chceme vyjádřit. Idea tu ve skutečnosti neevokuje určitou formu, ale celý latentní systém, díky němuž dospíváme k protikladům, které jsou ke konstituování tohoto znaku nutné. Sám o sobě by znak vlastní význam neměl. Kdyby někdy tvary „marché!“; „marchez!“ přestaly proti „marchons!“ existovat, padly by i určité protiklady a ipso facto by se změnila i hodnota tvaru „marchons!“. To se uplatňuje u syntagmat a vět všech typů, i těch nejsložitějších, i u izolovaných hlásek. A tak v této operaci, spočívající v duševní eliminaci všeho, co s sebou nepřináší žádoucí diferenciaci v žádoucím ohledu, zároveň působí asociativní seskupení a syntagmatické typy.

Nejen syntagma, ale i asociace má podle Saussura jak spojující, tak rozlišující funkci. Asociovat dvě formy neznámá jen cítit, že vykazují něco společného, ale znamená to i rozlišit povahu vztahů, které tyto asociace řídí. Například mluvčí ve francouzštině si uvědomují, že vztah, který sjednocuje „enseigner“, „učit“ a „enseignement“, „učení“ nebo „juger“, „soudit“ a „jugement“, „úsudek“, není týž jako vztah, který zjišťují mezi „enseignement“ a „jugement“. Právě tímto způsobem se podle Saussura systém asociací váže na systém gramatiky (de Saussure, 1978, f. s. 188, č. s. 166). Lingvistická problematika gramatiky však překračuje hranice naší práce.

S pomocí syntagmatických a asociativních vztahů osvětluje F. de Saussure také relativní arbitrárnost a relativní motivovanost jazykového znaku na rozdíl od jeho absolutní

arbitrárnosti a nemotivovanosti. Pouze část znaků je podle něho absolutně arbitrární, nemotivovaná. U jiných dochází k jevu, který umožňuje v arbitrárnosti rozlišovat stupně, a přitom je nepotlačovat. Například samy o sobě jsou „dix“, „deset“ a „neuf“, „devět“ nemotivované stejně jako „vingt“, „dvacet“ („dvacet“ v češtině je zřejmě motivované, *poznámka autora J. J.*), ale „dix-neuf“, „devatenáct“ je příkladem na relativní motivovanost. Evokuje termíny, z nichž se skládá, a ještě další, tedy „dix“, „deset“, „neuf“, „devět“, „vingt-neuf“, „dvacet devět“, „soixante-dix“, „sedmdesát“ aj. Pojem relativní motivovanosti v sobě zahrnuje podle F. de Saussura: 1) rozbor daného termínu, tedy vztah syntagmatický, a 2) poukaz na jeden či více termínů, tedy vztah asociativní. Není to nic jiného než mechanismus, v jehož důsledku se libovolný termín propůjčuje k vyjádření určité ideje. Až potud se nám jednotky jevíly jako hodnoty, tj. jako prvky systému, a uvažovali jsme je zvláště v jejich protikladech. Nyní, říká F. de Saussure, budeme rozeznávat solidarity, které je spojují. Patří k řádu asociativnímu i syntagmatickému, a jsou to právě ony, které arbitrárnost omezují. Slovo „dix-neuf“ je asociativně solidární s „dix-huit“, „soixante-dix“ atd., a syntagmaticky je solidární se svými prvky „dix“ a „neuf“. Tato dvojí relace mu propůjčuje část jeho hodnoty (de Saussure, 1978, f. s. 182, č. s. 162). V Saussurových poznámkách nacházíme ještě obecnější pojetí arbitrárnosti. Podle něho sevřený systém své termíny vždy nějak motivuje, a omezuje tedy jejich arbitrárnost. Redukce absolutní arbitrárnosti na relativní v celém systému jazyka vytváří podle něho systém.

Saussurovo pojetí syntagmatických a asociativních vztahů je posléze východiskem k výkladu tvoření v jazyce. Podle F. de Saussura každému tvoření musí předcházet neuvědomělé srovnání materiálů uložených v zásobnici jazyka, kde jsou tyto produkující formy uspořádány podle svých syntagmatických a asociativních vztahů (de Saussure, 1978, f. s. 227, č. s. 194). Vlastním jevem, splývajícím s principem nového tvoření v jazyce, je analogie. Předpokládá vědomí i chápání vztahu, který tvary navzájem sjednocuje. Myšlení se na ní nutně podílí. Nové tvoření, které z analogie vyplývá, může zpočátku patřit jen k mluvě. Je příležitostným dílem ojedinělého mluvčího, jak to bylo uvedeno již výše u inovace. Právě v této sféře a na okraji jazyka je podle F. de Saussura vhodné se snažit tento jev zastihnout. Je přitom třeba rozlišovat dvě věci: 1) chápání vztahu, který k sobě obě produkující formy pojí (tedy zřejmě podle nás myšlení), a 2) výsledek naznačovaný srovnáváním, tj. formu, kterou mluvčí k vyjádření myšlenky improvizuje. K mluvě tu patří jen tento výsledek. Vzhledem k tomu, že každému tvoření musí předcházet výše uvedené neuvědomělé srovnání materiálů uložených v zásobnici jazyka, celá část tohoto jevu se uskuteční ještě dříve než máme před očima novou formu. Je proto chybou se domnívat, že tento proces produkce se rodí až v okamžiku, kdy se vynořuje tvoření. Jeho prvky jsou již dané. Určité slovo, které improvizujeme, například francouzské „in-décor-able“, „ne-(vy)zdob-itelný“ již ve schopnostech jazyka existuje. Všechny jeho prvky shledáváme v syntagmatech jako jsou „décor-er“, „vyzdob-it“, „décor-ation“, „výzdob-a“, „pardonnable“, „odpust-itelný“, „mani-able“, „ovlad-atelný“, „in-connu“, „ne-známy“, „in-sensé“, „ne-smyslný“ atd. Jeho realizace v mluvě je tu ve srovnání s možností ho utvořit nedůležitá. K tomu zatím jen dodáváme, že zřetel k latentním psychickým procesům je u de Saussura evidentní. Implicitně je to zároveň zřetel k vnitřní řeči.

Saussurovo hluboké rozlišení a zároveň propojení syntagmatických a asociativních vztahů bylo později některými autory zploštěno na rozlišení syntagmatických